

حکمت معماری اسلامی با تاکید بر تزئینات آجرکاری

نمونه موردی مساجد مراغه

(مسجد ملارستم، مسجد طاق، مسجد ملامعزالدین، مسجد شجاع الدوله)

زینب مریدی اصل

فوق لیسانس معماری

چکیده

بناهای مذهبی یکی از اصلی ترین عناصر شکل دهنده شهرهای اسلامی بوده و به عنوان شاخص ترین عنصر معماری، هویت شهر اسلامی را تعریف میکنند. این بناها با توجه به اهمیت مذهبی که دارند جایگاه ویژه ای را در بافت تاریخی شهرهای اسلامی عهده دار میشوند، به همین خاطر غنی ترین طرح ها و فرمهای تزئینی در پوشش تزئینات آجری در مساجد به کار رفته اند. تزئینات معماری به عنوان عنصر مکمل و وابسته به معماری، جایگاه مهم و برجسته ای را در معماری اسلامی ایفا میکنند. یکی از این تزئینات معماری شاخص، هنر آجرکاری است که همواره بخش عظیمی از تزئینات دوران اسلامی را در بر گرفته است. آجرکاری به عنوان پدیده ای برجسته در تاریخ معماری این سرزمین، دارای اصالت و پیشینه ای غنی است و با گونه های تصویری و تزئینی مختلف، حضور و هویتی دیرینه داشته است. موضوع مقاله حاضر در رابطه با بررسی تزئینات آجر در معماری مسلمانان و تا حدودی نگاه به تزئینات پس از اسلام میباشد و در آن سعی بر این است که به حقیقت و حکمت تزئینات در معماری اسلامی پی برده و از آن حکمت که سرچشمه ای الهی دارد و در طول زمان هرگز دستخوش خدشه، آسیب و یا تغییر نشده است، بهره ای هوشمندانه در آثار امروزی بگیریم در این راه از طریق مطالعات کتابخانه ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، تزئینات آجرکاری به کار رفته در معماری اسلامی ایران را مورد مطالعه قرار دهیم.

کلمات کلیدی: حکمت، تزئینات آجرکاری، معماری اسلامی مساجد، مساجد مراغه

مقدمه

هنر اسلام دارای گنجینه عظیمی از معانی عمیق عرفانی و حکمت الهی است زیرا این هنر ریشه در بنیانهای ژرف تفکری معنوی و الهی دارد. یکی از ویژگیهای معماری ایرانی اسلامی، ارتباط تزئینات و ساختار بنا است مساجد اسلامی جلوه هایی از زیبایی های بصری و تلفیقی از فرم های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است. تزئینات

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

معماری، انعکاسی از فرهنگ و هنر آن دوره محسوب میشود. تزئینات در بناهای اسلامی به خصوص مساجد علاوه بر سهم داشتن در زیبایی بناها دارای مفاهیم معنوی و انتزاعی مشخصی نیز میباشد.

مساجد در تاریخ معماری ایران همواره نقطه به اوج رسیدن هنر معماری بوده اند باورهای مذهبی مسلمانان شرایطی را برای ایجاد بهترین آثار معماری در مساجد فراهم کرده و هنر معماری در بناهای مذهبی را به اوج رسانده. هنر اسلام نمایانگر تجلی وحدت الهی در جمال و نظم و کثرت عالم است و استنتاج وحدت از جمال عالم، عین حکمت است. هنر معماری مساجد شهودی، معنوی و مینوی است. تزئینات معماری، مرکب از دو واژه تزئین و معماری است، معنای مستقیم تزئین، آراستن، آرایش کردن و مزین کردن است. که این واژه بارها در متون کهن ایرانی و اسلامی تکرار شده اند که همگی تاکید بر ماهیت آراستگی و شرافت بخشی و ارزش گذاری به ماده را دارد، که مفهوم غربی آن به طبقه ی خاصی از آثار اطلاق میشود که لذت بخشی صرف ایجاد میکند. ارزشهای هنری تزئینات و آرایش بناها را از جنبه ای خاص میتواند در تعامل و تعالی فرهنگها و اقوام مختلف دانست. با آغاز عصر اسلامی در تاریخ آرایشهای معماری و رابطه ای ساختمان با آرایش و تزئین آن فصل تازه ای آغاز شد. تزئینات و آرایه های تزئینی، بخش جدایی ناپذیر از بناها و معماری هر فرهنگ و سرزمینی است. این موضوع در سرزمین ما جایگاه رفیع و ارزشمندی دارد. یکی از ویژگیهای معماری اسلامی آن است که در مرحله ی خاصی از تکامل خود، انواع بی شمار تزئیناتی که میتواند به دیوارها و سطوح داخلی و خارجی بنا داد، بر دیگر عناصر معماری اولویت یافت. این آرایه های معماری اسلامی گنجینه های غنی از نقوشی هستند که علاوه بر ارزشها و زیبایی های صوری، بیانگر راز و رمزهای فرهنگی و دینی نهفته در خود میباشد.

یکی از این تزئینات ارزشمندی که همواره در طول حضور تاریخی اش به ویژه در مساجد دوران اسلامی، در معماری مطرح، رو به توسعه، ترقی و تکامل بوده، تزئینات آجرکاری است. باید اذعان داشت که استفاده از هنرهای متعدد آجرکاری، جلوه را هزار برابر میکند. مسلماً طرح های گوناگون در هنر آجرکاری، نه تنها جذب کننده قلوب (مساجد) زیبایی خدایی را به ویژه بر مسلمین شده، بلکه دلهای هنرمندان، هنر شناسان و معماران بزرگ عالم و غیر مسلمان را نیز تسخیر کرده است.

آجر یکی از قدیمی ترین مصالح مورد استفاده در معماری ایران است که از ۳۰۰۰ سال پیش تاکنون همواره مورد توجه معماران ایرانی بوده و استفاده از این مصالح را تا حد خلق شاهکارهای معماری پیش برده اند. بناها و مساجد در دوران اسلامی با نقوش هندسی آجرکاری شده اند. معماری در جهان اسلام یکی از بزرگترین جلوه های ظهور یک حقیقت هنری در کالبد مادی بشمار میرود. از لحاظ تاریخی معماری اولین هنری بشمار میاید که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار نموده، از طرف مسلمانان مورد استقبال قرار گیرد. معماری اسلامی بعنوان یکی از موفقترین شیوه های معماری در تاریخ معماری جهان قابل بازشناسی است. هر فضای داخلی اعم از محل کار، محل عبادت، تفریح یا سکونت، قابلیت زیبا شدن را دارد و تنها باید از یکسری اصول صحیح به همراه ذوق و سلیقه استفاده کرد تا شرایط مناسب و دلخواه پدید آید. شکوه و زیبایی معماری ایران به ویژه در دوران اسلامی، به تزئین و آرایش آن بستگی دارد. زیبایی همواره یکی از مهمترین ابعاد هنر و معماری در طول تاریخ و تزئین حقیقی نیز به عنوان یکی از روشهای خلق زیبایی در معماری و هنر اسلامی مطرح بوده است. این تزئینات بویژه در مساجد و مکانهای مذهبی ایران از زیبایی و شکوه خاصی برخوردار بوده است و نقش اساسی را در انتقال مفاهیم دینی، برقراری ارتباط و ایجاد حس وحدت دارند. دیدگاه ها و نظرات متفاوتی در رابطه با زیبایی و تزئین،

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

بیان شده است. تزئینات در هنر اسلامی، یکی از اصلی ترین و موثرترین مولفه های وحدت بخش به شمار میرود.

روش پژوهش

در حقیقت مطالعات این پژوهش بصورت کتابخانه ای و بر پایه روش توصیفی- تحلیلی است. داده ها در این قسمت شامل اطلاعات تاریخی و اطلاعات مربوط به اجرکاری میباشد که از طریق مراجعه به اسناد، کتب و مقالات پایان نامه های مکتوب گردآوری گردیده است.

پیشینه تحقیق

در زمینه نقوش هندسی در تزئینات اجرکاری معماری اسلامی ایران تاکنون پژوهش هایی توسط محققان عرصه هنر و معماری اسلامی انجام شده است. محمود ماهرالنقش در کتاب میراث اجرکاری ایران (۱۳۸۱) به بررسی نقوش مختلف اجر در بناهای مختلف اسلامی ایران میپردازد و درباره ی هندسه آنها بحث میکند. مهسا خوارزمی و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی به مطالعه در نقوش هندسی در (تزئینات معماری مساجد گناباد، فریومد و زوزن پرداخته است. با مروری بر پژوهشهای انجام پذیرفته درخصوص موضوع تحقیق حاضر، و همچنین مقاله نسبت طبیعت و معماری از منظر هستی شناسی اسلامی، عادل (۱۳۹۲) میتواند اشاره نمود. همچنین در تحقیق شریفی نیا و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی رد و آثار آرمان گرایی در تحقیق و هنر اسلامی پرداخته شده است. نتیجه این تحقیق نشان میدهد که هدف از خلق تزئینات، متصور نمودن دنیایی آرمانی و القاء حس جاودانگی و واردار نمودن آدمی به تفکر و تدبر بسیار بوده است که مهمترین وجه از وجه تبلیغاتی دین مبین اسلام برای جذب حداکثری مخاطبان خود میباشد. نمونه هایی دیگر از پژوهشهای انجام پذیرفته که با نگرش شناختی به واکاوی نقوش گیاهی در تزئینات معماری اسلامی پرداخته اند شامل بستر باغهای ایرانی- اسلامی، زمانی و همکاران (۱۳۸۸) بازشناسی جایگاه عناصر طبیعی در معماری سنتی بصورت موردی، طوفان (۱۳۸۵) نحوه تجلی بعد معنوی عناصر و خصیصه های طبیعت در معماری همچون نور و هندسه طبیعت، بلخاری قهپی (۱۳۸۴) اشاره کرد. همچنین درخصوص تجلی طبیعت و نقوش گیاهی در عرفان و هنر اسلامی میتواند به تحقیقی با عنوان نقش عناصر طبیعت و نماد پردازی در عرفان و هنر اسلامی شهبازی و همکاران، (۱۳۸۹) اشاره نمود که حضور عناصر نمادین در هنر اسلامی را نشات گرفته از سرچشمه های عمیق حکمت و معرفت میداند. همچنین از دیگر پژوهشهای صورت گرفته، زینت رشوند (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان تبیین مفاهیم تزئینات هندسی اجرکاری معماری سلجوقی، ضمن توضیح درباره ی تزئینات اجرکاری دوره سلجوقی، به تبیین مفاهیم تزئینات هندسی اجرکاری این دوره، مانند تکرار، تنوع نقوش، نظم، تناسب و هماهنگی، تعادل، تقارن و توازن میپردازد.

فرضیه تحقیق

- 1) باتوجه به تزئینات اجرکاری در آثار گوناگون معماری مخصوصا مساجد دوره ی اسلامی، نقش تزئینات نمونه مورد پژوهش نسبت به بناهای دیگر پر رنگتر است.
- 2) اینکه تزئینات اجرکاری در مساجد توانسته شیوه ای خاص در بازگو کردن هنر ایرانی - اسلامی میباشد.

جایگاه حکمت معماری اسلامی

در معماری اسلامی هر چیز به اصلی باز میگردد. باید دانست که در مقام عمل این اصول نه تنها متباین نیستند بلکه هم آوازند، این مهم را در فرهنگ معماری اسلامی حکمت» مینامیم. این حکمت نکته مرکزی سازگاری آموزه های معنوی با نیازهای کالبدی و ابزار و مصالح معماری است. آموزه های معنوی و باورهای فرهنگی، زیر بنای برپایه یک معماری ارزشمند و پویاست. از این رو باز شناسی دستاوردهای شکوهمند معماری اسلامی بدون آگاهی از مبانی اندیشه ها و زیر ساخت های اجتماعی امکان پذیر نخواهد بود. کسانی که نا آگاهانه معماری اسلامی را مستقل از معنویت و حکمت میخوانند، ناخود آگاه راه پیشرفت و تعالی آنرا مسدود مینمایند. حکمت معماری اسلامی مرتبه ای است، که در آن نیازهای مادی و معنوی به صورت یکسان پاسخ میگوید. این مرتبه که ملاصدرا آن مقام حکمت میخواند، مقامی است که در آن انسان شایسته خلق معماری و یا هر اثر هنری دیگر میشود و هر آنچه که می آفریند سرشار از پاسخهایی روشن و مناسب به خواسته ای مادی و نیازهای معنوی است. معماری اسلامی حاصل معنویتی است که به مدد اندیشه پاک معماران کشورهای اسلامی اندک اندک به شکوفایی میرسد. آنچه امروز از آن با عنوان معماری اسلامی ایران یاد میشود، ادامه سنتی است که توانسته، با تکیه بر آموزه های معنوی، حکمت ناب اسلامی را با زبان رمز و اشاره در کالبد مادی عالم ظاهر متجلی سازد.

حکمت معماری مساجد

معماری یکی از هنرهای اسلامی است که خصوصیات هویتی اسلام را در خود جای داد و تقریباً تمام خصوصیات هنر دینی را با خود به همراه دارد. در سرزمینهای اسلامی خانه ها را طوری بنا میکردند که برای زندگی کوتاه انسان مناسب باشد. برای معماری بنای خانه ها بیشتر به کارکردهای منطقی بنا تا مسأله جاودانی آن توجه میشد و شاید به همین دلیل باشد که منازل و خانه های ادوار گذشته کمتر باقی مانده اند، مگر تعدادی معدودی که آنها هم از لحاظ جنبه معنوی محافظت شده اند مانند خانه حضرت زهرا (س) در مدینه و یا خانه حضرت علی (ع) در کوفه، که باز هم حکمت معنوی حاکم بر بنا موجب ابقای آن شده است. اما خانه های خدا امری جدا از این امر بوده اند. خداوند خود جاوید است پس باید محل عبادت او نیز جاودان باشد. به همین دلیل در اسلام به معماری مساجد بسیار اهمیت داده شده است و بنای معماری مساجد را به زیباترین هنرها می آراستند. در واقع مساجد جلوه های از هنرهای اسلامی هستند.

حکمت تزئینات در مساجد

کمتر کسی را میتواند یافت که پای در بنای اسلامی بگذارد و در بیکرانگی فضای آن غرق نشود. جذبه رنگ لاجوردی، انحنای قوی طاقدیس ها، آینه کاریهای منظم که بنا را از جهت خارج میکند و تذهیب دیوارها با کلماتی که سر در عالمی دیگر دارند و غیره، همگی تجلی ماورای طبیعت در طبیعت است. هنر اسلامی ترکیبی از شهود و اندیشه است؛ کیفیت پودها را در چهره نمودها متجلی میکند و در یک کلام، این عشق است که هنر را می آفریند.

هنرمند با تجسم بخشیدن به یک ماده خام در واقع دست به خلق یک اثر هنری می زند و به آن روح میدهد. از این رو هنرمند یک خالق است. خالق همواره می باید منزه باشد و لذا هنر همواره در نزد مسلمانان ارجی عظیم داشته است. در هنر اسلامی هیچ چیز نباید بین انسان و حضور غیبی خداوند فاصله اندازد. از همین روست که جهت مساجد در هر نقطه جهان، کعبه است. هنرمند ایرانی از ابتدای کار و از هنگام بکارگیری آجر که جزء مصالح اولیه بنا به شمار می رفته، زیباترین نقشها و طرحها را هنگام ایجاد دیوارها و پوشش گنبدها و ایجاد گوشواره ها، مقرنسها و طاق نماها خلق کرده و در روند تکاملی آن با گره چینی،

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

گل اندازی، گره سازی و آجرکاری شاهکارهای بی نظیری را بوجود آورده است. بخشهای تشکیل دهنده فضای معماری مساجد حاصله بر بیشترین استفاده از نوع تزئینات آجر، کاشی، گچ بری و... را در معماری بناها و مساجد نشان داده است.

معماری مساجد جلوه ای از هنر اسلامی ایران

معماری اسلامی یکی از بزرگترین جلوه های ظهور یک حقیقت هنری در کالبد مادی به شمار می آید. معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه ای هنر اسلامی میتوانسته است، بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی در بستر زمان و در طول دوره-های گوناگون نهادینه سازد. از لحاظ تاریخی معماری اولین هنری به شمار میآید که توانسته خود را به مفاهیم هنری سازگار نماید، از طرف مسلمان مورد استفاده قرارگیرد. استقبال مسلمانان به این هنر موجب گردید تا سالها بعنوان تنها هنر اسلامی به درج مفاهیم دینی و مذهبی اسلامی بپردازد. این امر تا آنجا ادامه یافت که در ذهن اغلب مردم با شنیدن واژه هنر اسلامی، اولین چیزی که مورد توجه قرار می گیرد، معماری اسلامی است.

مساجد اسلامی جلوه ای از زیبایی های بصری و تلفیقی از فرمهای نمادین با باورهای عمیق اعتقادی اساسا هنرهای دینی بخصوص مساجد اسلامی در یک امر، و آن تزئینات و جنبه های نمادین آن است زیرا در همه این هنرها جهان، سایه ای از مرتبه-ای متعال از آنست. مساجد در تاریخ معماری ایران همواره نقطه به اوج رسیدن هنر معماری بوده اند باورهای مذهبی مسلمانان شرایطی را برای ارائه بهترین آثار معماری در مساجد فراهم کرده و هنر معماری در بناهای مذهبی را به اوج رسانده است. معماری مساجد، عظمت و شکوهی را به نمایش می گذارد که نشانگر ذوق سرشار زیبایی شناسی است و منبعی جز ایمان مذهب و الهام آسمانی نمیتواند داشته باشد. در معماری مساجد، نقوش و گچبریها، آجرکاریها و کاشیکاریها بر مبنای معنای نمادین هریک از آنها و حس زیبایی پسندی مردم انتخاب میشوند. معماری ایرانی، هیچگاه خالی از معنا نبوده است و همواره با معماری اسلامی پیوندی جدایی ناپذیر یافته است به طوری که اسلام و معماری ایرانی در جهت نوعی کمالگرایی دو جانبه حرکت میکنند. تأثیری که اسلام بر معماری ایران می گذارد در واقع، تزریق روح به بنای ایران است و معماری ایرانی، با بکارگیری یکسری مفاهیم اسلامی همچون بازگشت به اصل کثرت به وحدت و بکارگیری آرایه های نمادین، در هنگام خلق بناهای نظیر مساجد و ابنیه های متبرکه همواره یک حقیقت با عنوان مبدأ آفرینش را با خود به همراه داشته است.

تزئینات علاوه بر زیباسازی فضا در بالا بردن کیفیت فضای روحانی عبادت، نقش موثری دارد. به تزئین مسجد به عنوان پایگاه اجتماعی مسلمانان توجه خاصی شده است و میتواند گفت اولین جایگاه تجلی هنر اسلامی است. که در آن مجموعه ای از هنرهای گوناگون روی هم فضا و مکانی مقدس را پدید آورده است. هنر اسلام، دارای زبانی نمادین است که این تزئینات به صورت نمادهایی دارای معنای درونی است. در واقع مفاهیمی که به طور مستقیم قابل بیان نیست در تزئینات قالبی نمادین به خود می گیرد تا بتوانند خود را بیان کنند.

تزئینات معماری اسلامی

در طول تاریخ بشر همواره و بنا به دلایل گوناگون مایل به تزئین فضای محل سکونت خود بوده است، قابل ذکر است که تلاش برای این امر در میان انواع تمدنهای باستانی بشر در تمامی نقاط کره زمین قابل مشاهده بوده و مختص به نقاط یا اقوام مشخصی نمیباشد، بطوری که تزئینات فضای محل سکونت به صورت نقوش هندسی، انتزاعی و ... در میان مردمان اروپای شمالی نیز دیده شده است. ساده انگارانه مینماید این فرضیه که آیین اسلام بنا بر دستورات خود مبنی بر نهی از شمایل نگاری و مجسمه سازی موجب رکود هنری و زیبایی شده است، عکس این قضیه را با نگاهی اجمالی به تاریخ فرهنگ و هنر اسلامی که در طول ۱۱ قرن

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

گذشته خود را در نظر جهانیان به اثبات رسانیده است میتوان دریافت. اسلام مسلمانان را از شمایل نگاری و مجسمه سازی نهی کرده است اما خدای اسلام، خدایی است که زیبا و زیبایی را دوست دارد چرا که خالق زیبایی است و صرفاً مفهوم زیبایی است که در نظر اسلام معنایی دیگر گونه دارد، لذا هنرمند مسلمان با تمرکز بر مفاهیمی چون هندسه و انتزاع که به ترتیب نماد نظم الهی در خلقت هستی و قدرت درک و تصور بشر زمینی برای مفاهیمی غیر زمینی است، آثاری را خلق کرده است که مهم ترین وجه تمایز آن با سایر فرهنگها و تمدنها به خصوص تمدنهای غربی همانا ابراز و انتقال مفاهیمی متفاوت و الهی است که همواره نزد ابنا بشر در دورانهای تاریخی وجود داشته است. بنابراین میتوان گفت هدف از تزئینات در معماری اسلامی علاوه بر زیبایی، القای مفاهیمی چون نظم و وحدت وجودی است که یکی از عناصر تزئینی در معماری اسلامی آجر کاری میباشد که در ذیل به آنها پرداخته میشود.

تاریخچه پیدایش آجر در آثار ایران

پیشینه و ساخت آجر به دوران باستان می رسد و به موجب مدارک موجود پیدایش و مصرف آجر پیش از تاریخ و هزاران سال قبل از آن بوده است. در ادوار باستان در کناره رودهای دجله و فرات و پس از طغیان آنها مقدار زیادی گل و لای بر سطح زمین رسوب میکرد. این رسوبات که دارای چسبندگی خاص بودند و پس از اینکه در اثر تابش خورشید آب گل و لای آنها تبخیر میشد ترکهایی به وجود می آمد که لای خشک به صورت مکعبهای نامنظم درمی آمد به صورت ملات جهت دیوارهای گلچین های در آن روزگار مصرف میشد. اجاقهای چادرنشین هایی که در کنار رودها به کار گله داری مشغول بوده اند در اثر نفوذ آتش سخت شده که در واقع این پدیده سبب پیدایش نحوه پخت و در نتیجه آجر گردیده است. در سالهای بعد همزمان در ساخت برج بابل خشت زدن و پختن آجر به وسیله بابلها ابداع شد و به همین دلیل نام آجر که یک واژه بابلی است در اغلب زبانها به همین نام مشهور شده است. پس از این مرحله به وسیله کلدانیها پخت آجر به تکامل رسید و با پیدایش آجر تحولی در ساختمان بناها که تا آن روزگار خشتی و گلی بودند به وجود آمد. در نتیجه این امر سبب آغاز بناهای مستحکم و آجری گردید. آجرهای اولیه بدون قالب و نظیر بالش ساخته میشده است.

تعریف آجر

آجر ماده ساختمانی سختی است که از پختن خشت خام بدست میاید. خشت گلی است که به آن شکل هندسی داده شده و از مخلوط کردن خاک با آب بدست میاید. و آجر طبق تعریف سنگی است که مصنوعی و دگرگون شده که از پختن خشت خام بدست می آمد و خشت گلی است که به آن شکل داده میشود و از وزیدن خاک و آب بدست میاید. غالباً خاک مخصوص آجر از جنس رس و مواد رسی میباشد، اما میتواند از خاکهای مارن هم جهت این منظور استفاده نمود. هر چقدر که خاک اکسید آلومینیوم و سیلیکات کلسیم بیشتری داشته باشد برای آجرسازی مناسب تر است و از مواد خارجی نظیر سنگ ریزه ها و آهک و نمک، گچ و ریشه ی درختان باید در تولید آجر پرهیز نمود.

دیدگاه نظریه پردازان در خصوص تزئینات

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

آنچه که تاکنون به عنوان تزئینات در هنر و معماری اسلامی مطرح بوده، اغلب به معنای نقوش تجریدی در قالب عربانه‌ها اسلیمی و نقوش هندسی میباشد، که در واقع هر زمان نقوش از کیفیتی فیگوراتیو خارج میشوند، در قالب تزئین طبقه بندی میگردند. آرای نظریه پردازان در خصوص تزئینات معماری:

الف - دیدگاه مبتنی بر عملکرد ظاهری (مادی)

ب - دیدگاه مبتنی بر عملکرد معنایی و محتوایی

الف- دیدگاه مبتنی بر عملکرد ظاهری (مادی): آنهایی که نگاه شکل‌گرایانه (فرمالیستی) به تزئینات معماری معتقدند که تزئینات صرفاً یک پوشش ظاهری و فاقد هر گونه معنا و مفهوم دینی یا قومی و فرهنگی است. لذا تزئینات پوشاندن سطوح زمخت زیرین است و آنها هیچ وظیفه دیگری ندارند. "درک هیل" و "اولگ گرابار" از جمله محققینی هستند که معتقدند: "تزئینات هیچ گونه معنای ذهنی و بعد فرهنگی ندارند برای آراستن و حظ بصری اند؛ فقط در کتیبه‌ها معنای صرفاً تزئینی و فاقد شبیه‌سازانه یافت میشود، لذا آنها این نقوش را صرفاً بعد معنوی و سمبلیک میدانند.

ب - دیدگاه مبتنی بر عملکرد معنایی و محتوایی: اما در مقابل آرای فرمالیستی و ساختارگرایانه است. کسانی چون بورکهارت معتقدند: "این نقوش، ماهیتی غیر تاریخی، عرفانی و متفکرانه دارند و باز نمود وحدت در کثرت و کثرت در وحدت اند. از این منظر تزئینات فقط یک پوشش ظاهری نیست بلکه دارای بطون و سطوح مختلف با معناهای نمادین و متعالی است.

انواع تزئینات در معماری اسلامی

هنر چیدن آجر در بناها به منظور عرضه نماهای تزئینی متناسب با شکل و هیئت کلی بنا را آجرکاری می‌نامند. روشها و فنون آجرکاری بسیار متنوع است. آجرها به سبب نوع شکل هندسی و تنوع اندازه‌ها، میتوانند هزاران ترکیب متنوع را ایجاد کنند. به طور عمده آجرها به صورت چیدمان در یک سطح (خفته راسته) یا پس و پیش قرار دادن برای ایجاد سایه و حجم (خوون چینی) و همچنین ایجاد حجم‌های برجسته (قطار بندی برجسته) به کار می‌روند. آجر فقط پرکننده جرزها و پوشاننده احجام و جداکننده آنها از یکدیگر نیست، بلکه به عنوان یک عنصر (ساخت مایه) کامل در معماری ایران به کار رفته است. خصیصه کامل این عنصر ساختمانی در معماری آجری اصیل، به غایت محسوس است. آجرها در ترکیبشان با یکدیگر تابع ریتم و هندسه خاصی هستند که به آنها شکل و حالت می‌بخشد. روشن است که هرگاه آنها را ریتمی تازه بدهیم، ترکیبشان نمودی تازه خواهد یافت. این خصوصیات و ویژگیها همواره پارامتر مشخص ایستایی را به همراه خود داشته است. معماران ایرانی کوشش کرده اند تا با کاربرد گسترده آجر در گونه‌های مختلف تزئینی حالت ارگانیک این ماده را در ارتباط با بنا حفظ کنند. معماران ایرانی (با توجه به آثار به جا مانده) از سده چهارم هجری به بعد در زمینه آجرکاری، شیوه‌های گوناگونی را آزموده اند که شامل موارد زیر است:

۱. **رگ چینی:** به آجر کاری با ترکیب آجرهای یک رنگ و ایجاد طرح و نقشهای مختلف در سطحی صاف، رگ چینی میگویند. اگر آجرها به صورت ساده و افقی روی هم قرار گیرند رگ چین نامیده میشوند.
۲. **گره سازی:** در اصطلاح شامل نقشهایی به خطوط ساده، شکسته و مستقیم است که هنگام آجرکاری تزئینی اجرا میشود. در این روش به کمک قطعات مختلف آجرهای بریده و تیشه داری شده به آجرکاری تزئینی میپردازند.

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

۳. **گل اندازی:** نوعی رگ چینی آجری است که هنگام چیدن آنها گل‌های زیبای پنج رگی، هفت رگی، نه رگی، و غیره به دست می‌آید. در این نوع ناماسازی آجرها طوری ترکیب میشوند که هر آجر نسبت به رج قبل یک کلوک عقب میرود تا نقش مورد نظر در وسط ایجاد شود.
۴. **خفته و رفته (پتگین):** قرار دادن آجرها در سطح‌های مختلف در هنگام ساخت به صورت برجسته و فرورفته و ایجاد طرحهایی به صورت سایه روشن که به هشت گیر نیز معروف است. معروف ترین هشت و گیر، هشت و گیر شیرازی است که در آن فرورفتگی و برجستگی در هر شش بند و پنج رگ تکمیل و مجدداً تکرار میشود. این نوع آجرکاری به شش بند شیرازی معروف است.
۵. **خوون چینی:** شیوه خاصی از آجرکاری در مایه خفته و رفته و گره چینی است که به یاری این شیوه آجرکاری ضمن تزئین بنا امکان بهره جستن از گودبهای سایه دار و در نتیجه کاستن از میزان حرارت به داخل بنا فراهم میشود.
۶. **آجر واکوب و آبمال:** برای تهیه این نوع آجر، خشت را پس از خشک شدن و قبل از به کوره بردن و کوفته می‌کردند یعنی تمام خلل و فرج آن را با دوغاب گل و ماله کشی میپوشانند.
۷. **آجر پیش بر:** در معماری ایرانی برای تزئین بخشهای مختلفی از بنا مانند ستون، ستونچه ها و نغولها و بخشهایی مانند آن از این نوع آجر استفاده میشود.
۸. **آجر مهری:** آجر پیش بر را به صورت ساده یا طرح دار تولید می‌کردند و طرح را به صورت برجسته یا گود ایجاد میکردند. آجرهای مهری گاهی بین دو ردیف آجر ساده قرار می‌گرفتند یا به صورت ترکیبی، نقوش متنوعی را ایجاد میکردند.
۹. **آجر تراش:** اگر آجر را به اشکال و اندازه‌های مختلف درآورده و به کار برند، آجر تراش گفته میشود.

مراغه

مراغه، دومین شهر بزرگ استان آذربایجان شرقی و در جنوب مرکز استان واقع شده است. مراغه که به باغ شهر ایران و پایتخت نجوم ایران شهرت دارد، با فضای سبز و باغهای متعدد در داخل شهر، همچنین، رودخانه زیبای صوفی چای که از مرکز شهر میگذرد یکی از مهمترین مراکز توریستی و گردشگری در استان آذربایجان شرقی به حساب می‌آید و سالانه، گردشگران خارجی و ایرانی زیادی از مراغه دیدن میکنند. خیابانهای مشجر و درختان سر به فلک کشیده، زیبایی خاصی به مراغه بخشیده اند. این شهر از دوران قبل از اسلام، آباد بوده است؛ و به لحاظ بافت غنی تاریخی و فرهنگی، با بیش از ۳۰۰ اثر ثبت شده ملی، جزو ده شهر برتر کشور محسوب میشود. در معماری ایران پس از اسلام، مساجد از مهمترین، شاخصترین و پیشرفته ترین بناها میباشند. در شهر مراغه، مساجد جزو بناهای شاخص هستند و این شهر، مساجد سنتی بسیاری دارد که مهمترین آنها به شرح زیر می‌آیند.

مسجد ملارستم: این مسجد مربوط به دوره صفوی است و در کنار میدان ملارستم بنا شده و یکی از جالب ترین مسجدهای مراغه و شاید منطقه باشد. این مسجد به همان نام میدان خوانده میشود؛ معلوم نیست، این نام را میدان به مسجد داده و یا مسجد به میدان. بنای اصلی مسجد، از سه واحد مختلف تشکیل میشود: شبستان اصلی، شبستان کوچک زمستانی و محل خرج دادن. شبستان اصلی دارای سقف چوبی و ۳۵ ستون است. این ستونها در پنج ردیف هفت تایی قرار گرفته اند. ستونهای

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

این مسجد، از تنه درخت سپیدار بر پایه های ساده سنگی چند ضلعی استوار شده و بر فراز آنها، سر ستونهای زیبایی به صورت سه ردیف قطار یا مقرنس که از پایین به بالا بر حجمشان افزوده می شود قرار دارد.

مسجد طاق: بنای اولیه این مسجد، در دوران صفویه و بنای کنونی آن قجری میباشد. این مسجد در محله "دروازه" مراغه قرار گرفته و دارای سه ردیف سه تایی طاق در شبستان بوده و وسعت دهانه ها و فرم متناسب گنبدها که در معروفیت این بنا تحت عنوان مسجد طاق نقش به سزایی داشته، از خصوصیات بارز این بنا میباشد. طاقها و قوسها با تزئینات بسیار زیبا، گنبدهای چهار ترک در گوشه ها، طاق خنچه پوش در طرفین شرقی و غربی شبستان، گنبدهای نهگانه شکل گرفته است. مسجد فاقد گچبری و کاشیکاری است.

مسجد ملامعزالدین: مربوط به دوره صفوی است؛ در سمت غربی میدان خشکبار مراغه که سابقا به میدان آرد فروشان معروف بود، مسجد قدیمی وجود دارد که مردم آن را مسجد ملامعزالدین می گویند. از این مسجد و منضعات آن، آنچه تاکنون باقی مانده، عبارت است از: یک حیاط با دو در بزرگ در دو سوی شرقی و غربی و یک مسجد بزرگ در سوی جنوبی حیاط، حجرات و حوض خانهای بوده که اکنون، به صورت تل خاکی درآمده است.

مسجد شجاع الدوله (مسجد بیگلر بیگی): بنای فعلی این مسجد، یادگاری از اوایل دوره قاجار است. بنای اولیه مربوط به دوره صفوی بوده و بانی اصلی آن، احمد خان بیگلر بیگی بوده؛ لکن، در زمانه بعد، صمد خان شجاع الدوله اقدام به بازسازی آن نموده است. با کشف پایه های سنگی در بستر زیرین مسجد، این حقیقت روشن شد که این مسجد، پیش از دوره صفوی، مانند سایر مساجد، سقفی چوبی داشته است و قبل از این بنای کنونی، به صورت دیگری بوده است. از آثار به دست آمده، محتمل است، بنای اولیه مربوط به دوران سلجوقی یا ایلخانی باشد که در دوران شاه سلطان حسین صفوی بازسازی شده است.

جدول ۱: تزئینات موجود در مساجد مراغه (ماخذ، نگارنده)

تصویر آجر کاری بنا	کاربری
 <p data-bbox="300 1711 518 1747">مسجد ملا معز الدین</p>	 <p data-bbox="842 1727 959 1762">مسجد طاق</p>

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

 <p>مسجد شجاع الدوله</p>	 <p>مسجد ملا رستم</p>	<p>مسجد</p>
---	---	-------------

جدول ۲: باز ترسیم تزئینات آجرکاری مساجد مراغه، (ماخذ: نگارنده)

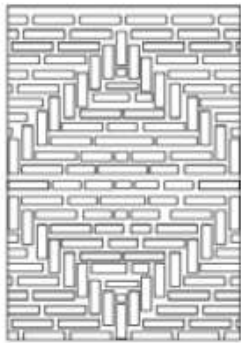

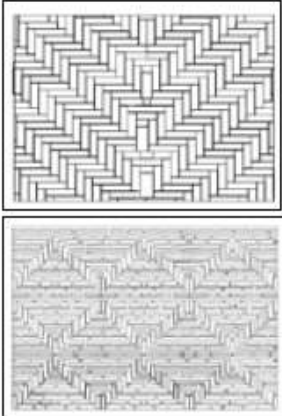
دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ترسیم	آجرکاری	بنا	ردیف
		<p>مسجد مازرستم</p>	<p>۱</p>
		<p>مسجد طاق</p>	<p>۲</p>

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۲: باز ترسیم تزئینات آجرکاری مساجد مراغه، (ماخذ: نگارنده)

ردیف	بنا	آجرکاری	ترسیم
۳	 <p>مسجد ملامعزالدین</p>		
۴	 <p>مسجد شجاع الدوله</p>		

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول ۳: تعدادا لگوها و انواع تزیینات اجرکاری مساجد مراغه (ماخذ: نگارندگان)

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

مسجد		نام بنا	
عنوان تزئینات آجرکاری	تعداد الگوها	کاربری	
- رگ‌چینی: خفته و راسته - گل انداز	۳		مسجد ملارستم
- رگ‌چینی: خفته و راسته - گل انداز	۴		مسجد طاق
- گل انداز	۱		مسجد ملا معزالدین
- گل انداز - رگ چین: راسته و خفته	۲		مسجد شجاع‌الدوله

نتیجه گیری

با نگاهی به تاریخچه مساجد تاریخی شهر مراغه، درمییابیم که تقریباً همه آنها در دوره صفوی ساخته شده اند. دوره ای که یکی از درخشان ترین دوره های هنری ایران پس از اسلام و دوران شکوفایی هنر اسلامی است. لذا، در این دوران، شکل گیری بناهای مذهبی مانند مساجد بسیار پررنگ تر شد. از طرفی تزئینات آجرکاری در دوره سلجوقیان، دامنه کارایی خود را از مرحله ساختار محض گذراند و به مقام واسطه های تراز اول در امر زینتگری رساند. پنهان ساختن بنا و مصالح زیرین توسط تزئینات نمای بناها در دوره صفوی، همچون دوره تیموری ادامه داشت و نمای بناها در دوره صفوی دقیق، پرکار و مرتبط با ساختار هندسی است؛ که این امر، در مورد مساجد سنتی مراغه نیز صدق میکند. در نماهای اکثر قریب به اتفاق این مساجد از تزئینات آجرکاری استفاده شده است. با توجه به تصاویر گرفته شده، در الگوهای آجرکاری به کار رفته در نمای مساجد مراغه از کیفیات بصری به جهت خلق زیبایی استفاده شده است. از بین موارد کیفیات بصری، تعادل ریتم و تقارن بسیار استفاده شده و گاهی تناسب و حرکت نیز در این تزئینات به چشم می خورد؛ که سبب شده است، حس ایستایی و وحدت باطنی و نامریی و قدسی را در نمای مساجد القا کند. بر خلاف موارد بیان شده از اصل تباین و کنتراست در تزئینات بهره گیری نشده تا تنش و عدم ثبات و تضاد به بیننده بنا منتقل نشود. در حالت کلی، تزئینات بنا احساسات مد نظر هنرمند را با استفاده از اصول بصری منتقل کرده است و میتواند زیباییهای ظاهری و باطنی را در بنا مشاهده کرد.

با بررسی جایگاه و کاربرد هنر تزئینات آجرکاری در معماری به چند نکته اساسی میتواند اشاره کرد:

- ۱- کاربرد هنر آجرکاری گذشته از مصالح اصلی بنا در تزئین و ظرافت بخشی بنا مورد توجه بوده است. در واقع هنر آجرکاری در بناهای معماری نوعی حس حرکات و استحکام می بخشد و بناها را دارای حالتی قابل لمس تر می سازد.
- ۲- هنر تزئینی آجرکاری دارای سبک، طرح و نقوش متنوعی میباشد که تحت تأثیر عواملی چند از جمله دین و سیاست قرار گرفته و در بناهای متعدد مذهبی و حکومتی مانند مساجد، مقابر و کاخها قابل مشاهده میباشد.
- ۳- هنر آجرکاری در ایران دوره اسلامی یک هنر تلفیقی نیز بوده و با تاثیرهای از هنر دوره ایران باستان و تمدنهای همجوار شکل گرفته و با ظرافت و ذوق هنرمندان ایرانی به شکوه و عظمت رسیده و سبک ویژه و جدیدی را نمودار ساخته است.

منابع

۱. بزرگمهری، زهره، ۱۳۸۹، آمودهای ایرانی (شناخت، آسیب شناسی و مرمت) تهران، انتشارات سروش دانش.
۲. بزرگمهری، زهره، ۱۳۹۰، مصالح ساختمانی (آژند، اندود، آمود) تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
۳. بزرگمهری، زهره و آناهیتا خدادادی، ۱۳۸۹، آمودهای ایرانی. تهران، سروش دانش.
۴. بویل، جی آ، ۱۳۹۲، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران، چاپ یازدهم، امیر کبیر.
۵. پاکدامن، آرزو، ۱۳۹۲، آمودهای معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ اول، تهران، سیمای دانش.
۶. پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۸۱، آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران، انتشارات سروش.
۷. خمسه، فرزانه، ۱۳۸۷، مسجد جامع ورامین و زیبایی های آن، نشریه نقش مایه، سال اول، شماره اول.

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

۸. دانش مایه، جمیله، ۱۳۷۴، تجزیه و تحلیل روند تحولات معماری مساجد ایران در دوران سلجوقی و ایلخانی، سید علی اصغر میرفتاح، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
۹. شکفته، عاطفه و احمدی، حسین و عودباشی، امید، ۱۳۹۴، تزئینات اجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزئینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی، فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، شماره ششم، سال سوم.
۱۰. علوی نژاد، سید محسن، ۱۳۸۷، بررسی مفهوم دیوارنگاری در منابع هنر اسلامی، نگره، دانشگاه شاهد.
۱۱. فرحانی، علی، ۱۳۸۱، مسجد جامع ورامین، نشریه مسجد، سال یازدهم، شماره ۶۴.
۱۲. لشکری، آرش و خطیب، حمید و نیستانی، جواد و هژبری نوبری، ۱۳۸۸، نقش مهرهای تزئینی در معماری دوره ایلخانی، مجله مطالعات، باستان شناسی، شماره ۲.
۱۳. گلابچی، محمود و جوانی، آیدین، ۱۳۹۲، فن شناسی معماری ایران، تهران، چاپ اول، نشر دانشگاهی.
۱۴. کاظمی، سامره، ۱۳۸۸، نقشهای تزئینی مسجد جامع ورامین، مجله رشد آموزش هنر، شماره ۱۸.
۱۵. کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۶، تزئینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، چاپ اول، سازمان میراث فرهنگی.
۱۶. کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۶، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، انتشارات سمت.
۱۷. کیانی، مصطفی، ۱۳۹۲، جایگاه هنر اجرکاری تزئینی در معماری دوره پهلوی اول، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۸، شماره ۱.
۱۸. مسجدی خاک، پرستو، خزان کوهپر، مصطفی، یوسفی، زهره، ۱۳۹۳، معماری ایران در دوران اسلامی و تزئینات وابسته، تهران، چاپ اول، انتشارات سمت.
۱۹. مشکوتی، نصرالله، ۱۳۴۹، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران تهران.
۲۰. مکی نژاد، مهدی، ۱۳۸۷، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، تزئینات معماری، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، انتشارات سمت.
۲۱. منتشری، مهران و شهبازی شیران، حبیب، ۱۳۹۵، مطالعه روند توسعه اجرکاری در معماری مساجد ایران و چرایی عدم توسعه هنر کاشی کاری در معماری بعد از اسلام ایران تا دوره ایلخانی، فصلنامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز.
۲۲. موسوی حاجی، رسول و نیک بر، مازیار، ۱۳۹۳، هنرهای کاربردی دوره اسلامی، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
۲۳. نعیم، غلامرضا، ۱۳۷۶، دزفول شهر آجر، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
۲۴. ویلیبر، دونالد، ۱۳۴۶، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، چاپ دوم، علمی و فرهنگی.